ISSN : 2278-9243
(UGC-CARE Group-I Journal)

महात्मा जोतिराव फुले आणि सामाजिक न्याय

सहा. प्रा. धर्मवीर षाहू क्षीरसागर
ए. सी. एस. कॉलेज, गडहिंग्लज, जि. कोल्हापूर

गोशवारा :

सदर षोधनिबंधात महात्मा जोतिराव फुलेंच्या सामाजिक न्याय विशयक कार्याचा आणि त्यांच्या सामाजिक न्याय प्रणित लेखन साहित्याचा आढावा घेतला आहे. सामाजिक न्याय संकल्पनेचा अर्थ दिला आहे. जोतिरावांवर पडलेला प्रभाव, सामाजिक अन्यायाचे अनुभव, षुद्र, अतिशुद्र व महिला यांच्या न्यायासाठी केलेले कार्य नमुद केले आहे. जोतिरावांच्या साहित्यामधील हाताळलेले विशय आणि आशय यांचा सामाजिक न्याय संकल्पनेशी असणारा संबंध उलघडून दाखविला आहे. जोतीरावांचे लेखन म्हणजे सामाजिक अन्याय व न्यायाची कलेली ऐतिहासिक व चिकित्सक मांडणी आहे.

सामाजिक न्याय :

व्यक्ती—व्यक्ती मध्ये जात, धर्म, वंश, पंथ, वर्ण, जन्मस्थान व लिंगभाव या सामाजिक आधारावर भेदभाव न मानता प्रत्येक व्यक्तीला विकासाची समान संधी उपलब्ध करून देणे म्हणजे सामाजिक न्याय होय. सामाजिक न्याय हे मानवनिर्मित तत्व आहे की, जे समाजाचे स्वरूप, संघटन व कार्यात्मक संरचनेची व्याख्या करण्याचा प्रयत्न करते. सामाजिक न्यायामध्ये नैसर्गिक संसाधने, अधिकार व मुल्यांच्या रास्त वितरणाला महत्व दिले जाते. समाजातील समस्याग्रस्त लोकांबद्दल सदभाव व्यक्त केला जातो. समस्या सोडवणूकीची न्यायोजित पध्द्त सांगीतली जाते. समाजातील असमर्थ, दुर्बल, असाहय व वाताहत झालेल्या लोकांच्या उन्नतीसाठी सर्वोत्तम पर्याप्त मार्गांचा अंगिकार केला जातो. सामाजिक न्याय म्हणजे भार आणि लाभ यांचे न्याय व्यवस्थापन असते. (marathivishwakosh.org)

प्रस्तावना :

महात्मा जोतिराव फुले हे आधूनिक भारतीय राजकीय विचारातील अग्रगण्य विचारक आहेत. त्यांनी भारतीय समाजातील भेदभाव, विशे ाधिकार व लाभाच्या अन्यायी व्यवस्थेचे बारकाईने निरीक्षण केले. सामाजिक अन्यायाची वर्गिय रचना ऐतिहासिक पध्दतीने उलघडली. सामाजिक अन्यायाची यंत्रणा व लाभधारकाचे डावपेच स्प ट कले. ुद्र अतिशुद्राच्या हानीचे कारण मांडले. त्याच्या न्यायाचे उपाय सुचविले. सामाजिक अन्यायग्रस्तामध्ये शिक्षणाचा प्रसार होवून जागृती घडविली. सामाजिक न्यायाची बतावणी करणारे साहित्य लिहिले. सामान्याच्या सवांद ैलीत

लिहिले. सामाजिक न्याय प्रस्तापनेचा कृतीकार्यक्रम आखला. सामाजिक पुनर्घटनेची पर्यायी व्यवस्था उभी केली. सदर लेखात जोतीरावांच्या सामाजिक न्याय वि ायक कार्य व लेखनाचा आढावा घेतला आहे.

संशोधन पध्द्ती :

ाोधनिबंधाच्या लेखणासाठी विश्ले ाणात्मक पध्दतीचा अवलंब केला असून जोतीराव फुलेंच्या साहित्यकृतीमध्ये आढळून येणारा सामाजिक न्यायाचा विचार प्रामुख्याने नमूद केला आहे. अभ्यास साहित्य म्हणून व्दितीय माहितीस्त्रोतांतर्गत पुस्तके, नियतकालिके व अनुशांगीक वेबसाईट्स यांचा आधार घेतला आहे.

उद्दिश्टये :

सदर ाोधनिबंधाचा हेतू महात्मा जोतिराव फुले यांच्या सामाजिक न्यायाच्या कार्याचा आढावा घेणे व त्याच्या सामाजिक न्याय प्रणित लेखन साहित्याचा मागोवा घेणे सदर ाोधनिबंधात हेतू आहे. महात्मा जोतीराव फुले यांनी विपूल साहित्य लिहून सामाजिक न्याय अन्यायाची मिमांसा केली, कृतीशिल योजना राबविल्या. याआधारे जोतीराव फुलें आणि सामाजिक न्याय यांचा अन्योन्य संबंध उलघडण्याचा प्रयत्न सदर लेखात केला आहे.

विशय विवेचन :

११ एप्रिल १८२७ रोजी गोविंद व चिमणाबाई यांच्या पोटी जोतीरावांचा जन्म झाला. पुढे जोतीरावांचे मराठी शिक्षण सुरू झाले मात्र गोविंदरावांच्या दुकानातील ब्राम्हण कारकुणाने जोतीरावांना ाळेतून काढण्यावि ायी कुसल्ला दिल्याने त्यांचे शिक्षण थांबले होतेए असा उल्लेख यशवंतराव फुलेंनी जोतीरावांच्या चरीत्रात केला आहे. गफव्हार बेग मुन्शी हे उर्दू पार्शियन शिक्षकए ख्रिस्त धर्मोदेशक लिजीट साहेब व ोजारी राहणारे मुस्लिम मुले यांच्या सहवासामुळे जोतीरावांना हिंदू धर्माच्या नावावर चालत आलेल्या खोटया आणि मतलबी रूढींचा अर्थ कळला. जातीभेद आणि खोटया श्रध्दा् यांची जाण झाली. **(कीर धनंजय, १६—१७)**. लहूजी वस्ताद साळवे या मांतग अस्पृश्य व्यक्तिच्या सहवासात जोतीरावांनी ाारीरीक तालमीचे धडे गिरवले. थॉमस पेन लिखित राईटस ऑफ मॅन मधील विचारांचा जोतीरावांवर सखोल परीणाम झाला. १८४८ साली एका ब्राम्हण मित्राच्या लग्नाच्या मिरवणूकीतून त्यांना ूद्र म्हणून अपमानित करण्यात आले. यावेळी जोतीरावांना ब्राम्हण व ूद्र या वर्गिय भेदभावाची जाणिव झाली. अधिकार व प्रति ठेच्या सामाजिक वाटणीची ओळख झाली. ब्राम्हण वर्गाच्या सामाजिक वर्चस्वाचे आणि ाूद्र अतिशुद्राच्या दुय्यमत्वाचे कारण जोतीरावानी ाोधून काढले. आर्य ब्राम्हण व अनार्य असा वर्गिय सामाजिक अन्यायाचा सिध्दांत मांडला. “विद्येविना मती गेली, मतीविना नीती गेली, नितीविना गती गेली! गतीविना वित्त गेले, वित्ताविना ाुद्र खचले, इतके अनर्थ एका अविद्येने केले” **(नरके हरी, २०१३,२६३)** अविद्या हे सामाजिक अन्यायाचे व विद्येचा प्रसार हाच सामाजिक न्यायाचा उपाय हे ओळखून जोतिरावांनी स्त्री, ाुद्र, अतिशुद्राच्या शिक्षणाचे कार्य हाती घेतले. १८४८ साली पुण्यातील भिडे वाडयात मुलींची ााळा सुरू केली. महार मांगांच्या मुलिंना शिकविण्यास शिक्षक मिळेना म्हणून सावित्रीबाईना शिक्षकाचे कार्य सोपविले. १८४९ साली ाुद्रातिशुद्रांच्या शिक्षणाचे कार्य हाती घेतले. १९५१ साली पुण्यात प्रथम मुलींसाठी व पुढे अस्पृश्य मुलांसाठी ााळा सुरू केली. मुली व अस्पृश्य यांच्यासाठी पहिली ााळा व पहिले वाचनालय काढणारे जोतीराव हे पहिले

ISSN : 2278-9243
(UGC-CARE Group-I Journal)

एतददेशिय आहेत असा उल्लेख १८५२–१८५३ च्या बोर्ड ऑफ एज्यूकेशनच्या अहवालात नमुद केला आहे. शिक्षण प्रसारासाठी जोतिरावांनी १८५२ साली पूना लायब्ररीची स्थापना केली. मुलींच्या ाळेला अनूदान मिळावे म्हणून गव्हर्नर व दक्षिणा प्राईज समितीशी पत्रव्यवहार केला. आईच्या योगाने मुलांची सुधारणूक होते म्हणून मुलींच्या शिक्षणाचा प्राधान्याने आग्रह धरला असा त्यांनी उल्लेख १५ सप्टेबंर १८५३ च्या ज्ञानोदय च्या अंकात केला आहे. जोतिराव मुलिंच्या ाळेत रोज चार तास शिकविण्याचे कार्य करीत. १० डिसेंबर १८५३ रोजी दि सोसायटी फॉर प्रमोट टू दि एज्यूकेशन ऑफ महार–मांगज् या संस्थेची स्थापना केली. कनि ठ जातीतील मुलांना सार्वजनिक विहिरी व हौदावर पाणी पिवू दिले जात नसे यासाठी त्यांनी विकत घेवून पाणी विद्यार्थ्यांना पूरविले. १८५५ साली रात्रीची ाळा काढली. १८५८ साली ाळेच्या व्यवस्थापनाची जबाबदारी इतरांवर सोपवून त्यांनी विधवाच्या न्याय हक्काचा लढा हाती घेतला. १८६० साली विधवा पुनर्विवाहाच्या कार्याला सहकार्य केले. १८६३ साली बालहत्या प्रतिबंधक गृहाची स्थापना केली. स्त्रीया व बालकांच्या न्यायासाठी प्रत्यक्ष कृतीकार्यक्रम राबवला. पुढे १८६८ साली अस्पृश्यांना पाण्याचा हक्क मिळावा म्हणून घरातील पाण्याचा हौद अस्पृश्यांसाठी खुला केला. २४ सप्टेबर १८७३ साली सामाजिक न्यायाची कार्यशाळा ठरलेल्या सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली. १९ ऑक्टोबर १८८२ रोजी हंटर कमिशनपुढे शिक्षणातील वस्तूस्थितीवि यी निवेदन सादर केले. ४ डिंसेबर १८८४ रोजी मलबारीच्या बालविवाह व संमत वैधव्य या मतावि यी आपला अभिप्राय सरकारला कळवला. मार्च १८८६ साली डयूक ऑफ कॅनॉट यांच्या सत्कार सभेला ेतकऱ्याच्या वेशात उपस्थित राहून ेतकऱ्याच्या दयनिय स्थितीचे दर्शन घडविले. ११ मे १८८८ रोजी मुबंईतील लोकांनी त्यांना महात्मा पदवीने सन्मानित केले. २८ नोव्हेंबर १८९० रोजी त्यांचे निधन झाले.

जोतिराव फुले यांनी आपल्या विचारांच्या प्रसारासाठी विपूल साहित्य लिहिले. १८५५ साली तृतियरत्न नाटक, १८६९ साली ब्राम्हणंचे कसब, १८८९ मध्ये छत्रपती शिवाजी राजे भोसले यांचा पवाडा, विद्या खात्यातील ब्राम्हण पंतोजी नावाचा पवाडा, १८७३ साली गुलामगीरी ही अन्यायाचे भि ाण वास्तव उघड करणारे पुस्तक, १८७० साली दु काळ वि ायक विनंती पत्र, १८८० साली दारूची दुकाने उघडण्यास परवाने न देण्यावि ायी पत्र, १८७३ साली ेतकऱ्यांच्या न्याय अन्यायाची चर्चा करणारा ग्रंथ, १८८५ साली धार्मिक–सामाजिक चिकित्सेवर आधारीत सत्सार १ व सत्सार २, १८८५ मध्ये इशारा, तर १८९० मध्ये सामाजिक न्यायाचा मूलमंत्र असणारे सार्वजनिक सत्यधर्म पुस्तक असे साहित्य लिहिले. **(नरके हरी, ७७९–७८१)** सामाजिक न्याय–अन्यायाची वर्गिय चिकित्सा या साहित्यात जोतिरावांनी केली आहे.

महात्मा जोतिराव फुलेंनी १८५५ साली ‘तृतियरत्न’ नाटक लिहिले. यामध्ये ब्राम्हण जोशी हे माळया कुणब्याचे आर्थिक ो ाण कसे करतात? ब्राम्हण जोशांकडे असणारे धार्मिक व सामाजिक अधिकार माळी कुणब्यावर आर्थिक भार टाकून ब्राम्हण वर्गाला अधिक अधिक लाभ कसे मिळवून देतात? हे जोतिरावांनी प्रतिकात्मक रूपात मांडले आहे.

महात्मा जोतिराव फुले यांनी ुद्र अतिशुद्र क्षत्रियांच्या न्यायाचे राज्य आर्य ब्राम्हणांच्या आक्रमणानंतर अन्यायाचे प्रतिक कसे बनले? त्यानंतर स्थानिक क्षत्रियांपैकी छत्रपती शिवाजीराजे भोसले यांनी सामाजिक न्यायावर आधारीत

ISSN : 2278-9243
(UGC-CARE Group-I Journal)

राज्य कसे चालविले यावि ायी स्फुर्तीदायक प्रेरणादायक व्यक्तीत्व ुद्रातिशुद्रासमोर ठेवण्याचा प्रयत्न जोतिरावांनी 'छत्रपती शिवाजी राजे भोसले यांचा पवाडा' लिहून केला.

महात्मा जोतिराव फुले यांनी विद्या खात्यातील ब्राम्हण पंतोजी हा पोवाडा लिहिला. सत्य दिपिका मासिकाच्या जून १८६९ च्या अंकात तो प्रकाशित झाला. यामध्ये ब्राम्हण पंतोजी (शिक्षक) इंग्रजानी सूरू केलेल्या शिक्षणव्यवस्थेमध्ये कसे कार्य करतात याचे वर्णन केले आहे. सामाजिक न्यायाच्या हेतूने सूरू केलेले शिक्षण ब्राम्हण पंतोजी ूद्रातिशूद्रापर्यंत कसे पोहोचू देत नाही? हे जोतिरावांनी स्प ट केले आहे. सामाजिक न्यायाची सरकारी योजना ती राबविणारे कशी कुचकामी बनवू ाकतात हे जोतिरावांनी पटवून दिले आहे. शिक्षणाचे खरे लाभ ुद्रातिशुद्रांना मिळावेत यासाठी पंतोजीचे कार्य करण्यासाठी माळी कुणबी, महार, मांग जातीचे लोक नियुक्त करावेत...इंग्रजांनी हे कार्य करावे, ुद्र मुलांची दाद तुम्हीच घेवू ाकता असा उपाय केला तर ूद्रातिशुद्रांसाठी केलेली शिक्षणाची तरतूद फळाला येईल असे फुलेंना वाटते. फुले म्हणतात की, नेमा गुरू अन्य जातीचे ! नमुने सात्विक ज्ञानाचे ! शिकवी काम पंतोजीचे ! निव्वळ माळया कुणब्याचे ! दुसरे महार मांगाचे ! बीस घ्या अनुभवाचे ! वृक्ष देईल मग फळास हो ! सुख होईल मग ुद्रास हो ! **(नरके हरी, ९०)**

जोतिराव फुलेंनी १८६९ साली 'ब्राम्हणांचे कसब' हे काव्यमय पुस्तक लिहिले. यामध्ये हिंदूस्थानात आर्य ब्राम्हणांचे आगमन होण्यापूर्वी कोणाचे राज्य होते. पदांची रचना कशी होती? आर्यांच्या विजयानंतर पराजित स्थानिकांना कसे नमोहरम केले? स्थानिकावर कशी गुलामगीरी प्रस्तापित केली? विधवा ब्राम्हण पुनर्विवाहाला का बंदी घातली गेली? अस्पृश्यता कशी लादली? मांसाहाराचे सेवन का करावे लागले? अस्पृश्यांना अन्नासाठी कसे लाचार करण्यात आले? त्यांना अन्न देणे म्हणजे सुध्दा धर्मपाप आहे, ही प्रथा मानली गेली. ब्राम्हणाचे अन्यायकारक डावपेच न ट करून ूद्रातिशूद्रांच्या न्यायाची प्रस्तापना करण्यासाठी कोणत उपाय योजले जावेत यावि ायी फुलेंनी या ग्रंथांच्या ेवटी चर्चा केली.

जोतीराव फुले यांचे 'गुलामगीरी' हे क्रांतीकारक पुस्तक १८७३ साली प्रकाशित झाले. यामध्ये ब्राम्हण लोकांचे राज्य आल्यापासून ूद्र अतिशूद्र दु:ख भोगत आहेत हे जोतिरावांनी पटवून सांगीतले आहे. ब्राम्हण वर्गाच्या अन्याय जूलूमापासून कशी सुटका करून घेता येईल हा ग्रंथलेखनाचा हेतू जोतिरावांनी नमूद केला आहे. धोंडिबा आणि जोतिराव या पात्रांच्या संवादातून भारतातील गुलामगीरीचा व अन्यायाचा उदय, विकास आणि स्वरूप जोतीरावानी उलघडून दाखविले आहे. ब्राम्हण वर्ग हा संसांधने, सत्ता व प्रति ठा याचा सर्वात मोठा लाभधारक आहे व उर्वरीत समाज उतरत्या जातीव्यवस्थेतील उतरत्या क्रमाने भारधारक व चढत्या क्रमाने लाभधारक आहे. ही भेदभावावर आधारीत अन्यायी व्यवस्था धर्मग्रंथांच्या बनावट अधि ठानावर टिकून आहे. ुद्रातिशुद्रांची मानसिक गुलामितून मुक्ती करण्यासाठी त्यांना अन्यायाची जाण होवून सामाजिक न्यायावर आधारित समाजाची पुनर्घटना करण्यासाठी इंग्रजानी शिक्षणाचा प्रसार ुद्रादिशुद्रामध्ये वाढविला पाहिजे, असे जोतिरावाचे मत होते. **(नरके हरी, १३८–१४६)** जोतीरावांनी अनार्यातील बळीराजाच्या पराक्रमाची व न्यायाची कथा सांगीतली आहे. इडा पिडा टळू दे अर्थात व्दिजाचा अधिकार जावो आणि बळीचे अर्थात ुद्रातिशुद्राचे राज्य येवो या रूढ म्हणीला फुलेच्या सामाजिक न्यायाचा आधार म्हणता येईल. **(नरके हरी, १६२)**

ISSN : 2278-9243
(UGC-CARE Group-I Journal)

१८७३ ते १८७६ काळातील पुणे सत्यशोधक समाजाचे अहवाल ज्ञानप्रकाश मध्ये प्रकाशित झाले. यामध्ये सत्यशोधक समाजाच्या स्थापनेचा उददेश ूद्रांना समुपदेशन व शिक्षणाव्दारे त्यांच्या वास्तविक अधिकारांची जाण करून देणे, रूढी, प्रथा, परंपरा, चालीरीती, संकेत व बनावट उपदेश यापासून ूद्राना मुक्त करणे असल्याचे नमूद केले आहे. या अहवालांच्या माध्यमातून जोतिरावांचा सामाजिक न्यायाचा विचार समजून घेता येतो.

१९ ऑक्टोबर १८८२ रोजी महात्मा जोतिराव फुलेंनी हंटर शिक्षण आयोगापुढे निवेदन सादर केले. शिक्षण व्यवस्थेची वस्तूस्थिती आणि ुद्रातिशुद्रांच्या उत्क ार्सासाठी आवश्यक सुधारणा सुचविल्या. ज्यामध्ये १२ व ार्षापर्यंत मुलांना सक्तिचे प्राथमिक शिक्षण, लोकल सेसपैकी प्राथमिक शिक्षणासाठी ५० टक्के रक्कम, ााळांना भरघोस अनुदान, प्रशिक्षित शिक्षक या शिफारशी केल्या.

१८ जूलै १८८३ साली 'शेतकऱ्याचा असूड' हा ग्रंथ ुद्र ोतकरी यांचा अन्याय, नुकसान व भार यापासून बचाव करण्यासाठी लिहिला. शिक्षणापासून या वर्गाला दूर ठेवल्याने त्यांच्या प्रगतीची दारे बंद राहतात. अशिक्षितपणा हा सर्व अन्यायाचे मुळ आहे. न्याय जिवनाच्या प्राप्तीसाठी शिक्षण हाच प्रभावी उपाय असल्याचे जोतिरावांनी सांगीतले आहे. कोणत्याही व्यक्तिचे श्रे ठतव व कनि ठतव जन्माने ठरत नाही हे सांगुन त्यांनी वर्णव्यवस्था व जातीव्यवस्थेतील व्यक्तीचे जन्माधारीत स्थान, दर्जा, गुण, महत्व व विशे ाधिकार अमान्य केला. सामाजिक न्यायाचा जन्माधि टत हिंदू न्याय जोतिरावांनी नाकारला. ते म्हणतात की, 'मुर्खपणा अथवा ाहाणपणा हे पिढिजादा आहेत असे अनूमान करता येत नाही...जहामर्दी अथवा नामर्दी पिढीजादा नसून ज्याच्या त्याच्या स्वभावजन्य व सांसर्गिक गुंणांवगुणावर अवलंबून असते' **(नरके हरी, २०१३, २८९)**

बेहेरामजी मेरवानजी मलबारी यांनी बालविवाह व लादलेले वैधव्य या वि ायावरील दोन टिपणे लॉर्ड रिपनला पाठविली. याबाबत जोतीरावांनी सरकारने कायदा करून बालविवाहाला आळा घालण्यासाठी सक्रिय प्रयत्न करावेत असे मत मांडले. स्त्रियांच्या सामाजिक न्यायाच्या दृ टने त्यांनी महत्वपूर्ण भुमिका मांडली.

पंडिता रमाबाई यांनी लंडन येथे १८८३ साली हिंदू धर्म त्यागुन ख्रिस्ती धर्म स्वीकारला. त्यावेळी 'इंदूप्रकाय', 'ज्ञानप्रकाय', 'ज्ञानचक्षू', 'पुणेवैभव', 'केसरी' ईत्यादी वृत्तपत्रांनी त्यांच्यावर टिकेची झोड उठविली. जोतिरावांनी या टिकेला सत्सार १ व सत्सार २ लिहून प्रतिउत्तर दिले. यातून जोतिरावांचे धार्मिक न्याय अन्यायावि ायीचे विचार समजून येतात. आर्य धूर्त लोकांकडून सर्व स्त्रिया छळल्या जातात. ठकबाज पुरू ांकडून स्त्रियांचा छळ कसा होतो हे स्त्रियांना पटवून देण्यासाठी सत्सार २ लिहिल्याचे उपोदघातात जोतिरावांनी नमूद केले आहे.

महात्मा जोतिराव फुलेंनी 'इशारा' पुस्तिकेत न्या. म. गो. रानडे यांच्या भा ाणातील मताचे खंडण करून, ूद्र ोतकऱ्याच्या सामाजिक न्यायाची भुमिका स्प ट केली आहे. इंग्रजी राज्य व युरोपियन विचार हे ुद्रातिशुद्रांच्या न्यायासाठी पो ाक असल्याचे त्यांनी स्प ट केले आहे. 'सत्यशोधक समाजोक्त मगंला टकासह सर्व पुजा विधी' लिहून जोतिरावांनी सामाजिक न्यायावर आधिरीत, पुरोहितगीरी नाकारणारी व अनार्यांना धार्मिक अधिकार प्रदान करणारी संस्कृती निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

'सार्वजनिक सत्यधर्म पुस्तक' १८९१ साली जोतिरावांच्या मरणोत्तर प्रकाशित झाले. प्रस्तावनेत त्यांनी निर्मिकाच्या राज्याची संकल्पना मांडली आहे. या राज्याचा सर्वांना समान उपभोग घेता यावा असे कल्पून त्यासाठी सर्व स्त्री

ISSN : 2278-9243
(UGC-CARE Group-I Journal)

पुरू ाांनी काय करावे? एकमेकांशी कसे आचरण करावे? हे नमुद केले. निर्मिकाच्या राज्याला सामाजिक न्यायाचे प्रारूप मानून त्यात सर्वांना समान पध्दतीने सामिल होता येईल. हा ग्रंथ संवाद स्वरूपात असून आपल्या उत्तरातून जोतिरावांनी निर्मिकाच्या राज्यातील न्याय्य व्यवस्थेचा खुलासा केला आहे. या ग्रंथाबाबत विश्राम रामजी घोले म्हणतात की,''त्यांनी (फुलेंनी) धर्म प्रकरणी सत्यासत्य व कार्य—कारणभाव यांचा ाोध लावण्यास लोंकास सवय लावली, अमुक चाली बऱ्या किंवा वाईट यांचा न्याय त्यापुढे मांडला,...धर्म, कर्म व व्यवहार त्यात लोक नाडले जाऊ नयेत म्हणून त्यांच्या समजूती पाडल्या'' **(नरके हरी, ४४५)** जोतीरावांच्या लिहिण्याचा उददेश सर्व स्त्री—पुरू ाांना समान हक्क असावेत असे घोले यांनी म्हटले आहे.

जोतिराव फुले यांच्या वि ायी लिहिताना प्रा. प्रकाश पवार म्हणतात की, ''महात्मा फुलेंचा विचार समाजात सत्तेचे व संपत्तीचे वाटप न्याय व योग्य पध्दतीने झाले पाहिजे, असा न्यायाचा दावा करणारे होते...समाजात न्याय केव्हा होता? कोणत्या समाजात न्याय नव्हता? समाजात न्याय कसा आणता येईल? समाजात न्याय आणण्यासाठी कोणती राज्यसंस्था असावी? अशा विविध प्रश्नांची साकलिक व सौक्ष्मिक चर्चा महात्मा फुले यांनी चिकित्सकपणे केली'' **(पवार प्रकाश, २७—२८)**

निश्कर्श :

महात्मा जोतिराव फुले यांना लाभलेले सामाजिक वातावरण, त्यांना लाभलेला विविध व्यक्तिंचा सहवास, अन्यायाचे अनुभव व पाश्चात्य विचारांचा प्रभाव यातून त्यांची सामाजिक न्यायाची दृ टी विकसित झाली. सामाजिक अन्यायाची त्यांनी सखोल चौकशी केली. धर्मग्रंथाची मिमांसा केली. आर्य—अनार्य, सावकार—शेतकरी, पुरू ा—स्त्री असा वर्गिय सामाजिक अन्यायाची व्यवस्था उलघडून सांगीतली. अज्ञान हेच सर्व अन्यायाचे कारण मानून शिक्षण हा सामाजिक न्यायाचा सर्वोत्तम उपाय मानला. ाुद्र अतिशुद्र व स्त्रियांच्या शिक्षणासाठी ााळा, वाचनालये काढली. लोकशिक्षणासाठी सामाजिक अन्यायाचा उलघडा करणारे विपूल साहित्य लिहिले. जनसामान्यायाठी संवादाचे लेखनतंत्र वापरले. सामाजिक न्यायावर आधारीत समाजाचे पूनर्घटन करण्यासाठी उपाय कृतीकार्यक्रम राबविले.

संदर्भ :

https://marathivishwakosh.org/48395/

किर धनंजय. (२०२१). महात्मा जोतीराव फुले. पॉप्यूलर प्रकाशन, मुंबई.

नरके हरी. संपा. (२०१३). महात्मा फुले समग्र वाडमय. महात्मा फुले चरित्र साधने प्रकाशन समिती महारा ट्र ाासन, मुंबई.

पवार प्रकाश. (२०२०). भारतीय राज्यसंस्था आणि सामाजिक न्याय. डायमंड पब्लिकेशन, मुंबई .